

فصلنامه تحقیقات سیاسی و بین‌المللی

دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرضا

شماره سوم - پاییز ۱۳۸۸

صص ۱۸۶-۱۶۳

تأثیر عوامل فیزیکی (باد و دما) بر ژئوپلیتیک منطقه خلیج فارس

هانیه مظفری^۱ - سید حمیدرضا رئیس‌السادات^۲

تاریخ دریافت: ۸۸/۵/۷

تاریخ تصویب: ۸۸/۶/۲۳

چکیده

یکی از مهمترین شاخه‌های علوم سیاسی، ژئوپلیتیک یا جغرافیای سیاسی است. و یکی از عوامل مهم قابل بررسی در ژئوپلیتیک، رابطه بین آب و هوا و سیاست است. تاکنون اهمیت سیاسی منطقه خلیج فارس از دیدگاههای مختلف از جمله اهمیت سوق‌الجیشی، بازرگانی، اقتصادی، منابع سرشار انرژی نفت و گاز، منابع عظیم آبریزان دریایی و غیره مورد بررسی قرار گرفته، اما کمتر کسی اهمیت سیاسی منطقه خلیج فارس را با تأکید بر آب و هوای خاص این ناحیه مورد توجه قرار داده است. با توجه به اهمیت این موضوع، در این پژوهش سعی می‌شود علاوه بر شناخت و بررسی عوامل ژئوپلیتیکی منطقه خلیج فارس، به بررسی و شناخت آب و هوا (به‌خصوص وزش باد و دمای سطح آب) و تأثیر آن بر سیاست منطقه پرداخته شود. فرضیه مورد بررسی در این راستا عبارت است از: محدوده دمایی ثابت خلیج فارس

۱. کارشناس ارشد علوم سیاسی و عضو باشگاه پژوهشگران جوان دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرضا

۲. دکتری اقیانوس‌شناسی، عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرضا

(بین ۲۲/۵ تا ۳۱/۵)، منطقه امنی را برای تجارت در خلیج فارس ایجاد کرده و علاوه بر آن در حضور قدرتهای بزرگ تأثیرگذار است.

روش تحقیق در این مقاله توصیفی-تحلیلی است، بدین معنا که ابتدا با روش توصیفی به اهمیت و شناخت عوامل ژئوپلیتیک منطقه خواهیم پرداخت و سپس به بررسی آب و هوا با استفاده از تجزیه و تحلیل داده‌های موجود با نرم‌افزارهای خاص از جمله مطلب و دلفی، در مورد باد و دمای سطح آب بین سالهای ۱۹۹۹-۲۰۰۵ (استخراج شده از داده‌های مربوط به دما و باد اطلس داده‌های لویس و PODAAC و نیز با مقایسه با پایگاه داده‌های COADS و پایگاه NCEP به صورت تفکیک یک درجه در یک درجه طول و عرض جغرافیایی) پرداخته خواهد شد.

از نتایج به دست آمده در این تحقیق این است که آب و هوای خاص خلیج فارس یکی از عوامل مهم تأثیرگذار بر ژئوپلیتیک منطقه، به خصوص در جذب ابرقدرتها و ایجاد مکان مناسب تجاری است.

واژه‌های اساسی: ژئوپلیتیک، خلیج فارس، دمای سطح آب، باد.

مقدمه

بهره‌برداری از عوامل جغرافیایی به قدرت و توانایی کشورها بستگی دارد. اگر کشوری توانایی لازم را برای استفاده از این عوامل نداشته باشد، در این صورت کشورهای دیگر از آن بهره‌برداری خواهند کرد. خلیج فارس موقعیت جغرافیایی مناسبی را برای کشورهای حاشیه آن فراهم آورده است، اما کشورهای واقع در این کرانه‌ها، به دلیل نداشتن قدرت، نتوانسته‌اند از این موقعیت مساعد جغرافیایی بهره‌برداری کنند، بنابراین قدرتهای خارجی از آن بهره‌برداری کرده‌اند که برای کشورهای حاشیه آن، مشکل‌ساز شده است. از دیرباز برخی از پدیده‌های جغرافیایی و طبیعی-فیزیکی در پیدایش و تحول تمدن‌ها و سرنوشت آنها مؤثر بوده‌اند که از جمله آنها می‌توان به وجود رودخانه‌ها، آبراهها، دریاچه‌ها، وزش باد، دما و غیره اشاره کرد. در میان آبراههای مهم دنیا، خلیج فارس از گذشته دور به لحاظ موقعیت بسیار حساس جغرافیایی و فیزیکی و اهمیت بازرگانی و اقتصادی، در منطقه جنوب غربی آسیا نقش حیاتی داشته است. در واقع شاید بتوان گفت کمتر منطقه‌ای وجود دارد که مانند خلیج فارس جولانگاه حوادث شگرف و پر سر و صدای تاریخی و سیاسی شده باشد. اهمیت سیاسی این منطقه به دلیل

موقعیت خاص ژئوپلیتیک آن همیشه مورد توجه قدرتهای بزرگ بوده است. همچنین از نظر بسیاری از محققان، خلیج فارس از نظر اقلیم‌شناسی نیز یکی از پیچیده‌ترین و ناشناخته‌ترین آبراهها محسوب می‌شود.

یکی از مشخصه‌های خلیج فارس عمق کم آن است و به دلیل سامانه‌های باد متغیر دوره‌ای که با بادهای موسمی هندی همراه است از نظر دینامیکی ناحیه خاص بوده و مورد علاقه اقیانوس‌شناسان و دانشمندان هواشناس است (حسن‌زاده، ۱۳۸۲: ۳۳۸). البته مهمترین مشکل در بررسی‌ها و تحقیقات بر روی خلیج فارس، کمبود اطلاعات آماری در این منطقه است و ضرورت دارد که هر چه سریع‌تر نبود اطلاعات دریایی در این منطقه مرتفع گردد. پرسش اصلی این مقاله این است که: عوامل فیزیکی (باد و دما) بر ژئوپلیتیک منطقه خلیج فارس چه تأثیری دارد؟

معرفی منطقه و شناخت عوامل فیزیکی مؤثر در خلیج فارس

خلیج فارس در امتداد دریای عمان و در میان شبه جزیره عربستان و ایران قرار دارد. از شرق، از طریق تنگه هرمز و دریای عمان به اقیانوس هند و دریای عرب راه دارد و از غرب به دلتای رودخانه اروندرود، که حاصل پیوند دو رودخانه دجله و فرات است، ختم می‌شود. کشورهای ایران، عراق، عربستان سعودی، کویت، امارات عربی متحده، قطر و بحرین در مجاورت خلیج فارس قرار دارند و عمان در جنوب تنگه هرمز است. کشور ما ایران بیشترین مرز آبی را در نیمه شمالی خلیج فارس به طول ۱۲۵۹ کیلومتر با خلیج فارس دارد.

طول خلیج فارس ۹۹۰ کیلومتر و عرض آن در تنگه هرمز ۶۰ کیلومتر و در بقیه نقاط متغیر است و در عریض‌ترین قسمت به ۳۳۸ کیلومتر نیز می‌رسد. عمق خلیج فارس به‌طور متوسط ۳۶ متر و در عمیق‌ترین نقاط حدود ۱۰۰ متر است. مساحت خلیج فارس ۲۳۹۰۰۰ کیلومتر مربع و حجم مربوط به عمق متوسط آن برابر است با:

$$V = A \times H = 239000 \times 0.36 = 86040 \text{ کیلومتر مکعب}^1$$

۱. $V =$ حجم براساس کیلومتر مکعب

$A =$ مساحت براساس کیلومتر مربع

$H =$ ارتفاع براساس کیلومتر

براساس گزارش کشتی مونت میشل، میزان آب خلیج فارس بر اثر فرایند تبخیر ۵۲ سانتی‌متر در سال و حداکثر تبخیر در ماه نوامبر و حداقل آن در ماه می است. تغییرات دمای سالیانه در خلیج فارس از ۱۸ درجه سانتی‌گراد در ماه مارس به ۳۵ درجه سانتی‌گراد در ماه آگوست می‌رسد (رئیس‌السادات، ۱۳۷۰: ۳۶).

شوری سطح آب در ماه مارس از ۴۳ در هزار در سواحل امارات متحده عربی به ۳۷ در هزار در تنگه هرمز و دمای آن از ۱۵ درجه سانتی‌گراد در تنگه هرمز تغییر می‌کند. تبخیر آب در مناطق کم‌عمق خلیج فارس در تابستان موجب افزایش شوری آب می‌شود. اختلاف چگالی آب بین آب شیرین در سمت ایران و آب شور در سمت عربی ضمن دور شدن از تنگه هرمز از بین می‌رود.

جریان‌های دریایی خلیج فارس به دو دسته تقسیم می‌شوند؛ اول جریان‌های خلاف جهت عقربه‌های ساعت که به صورت افقی در سطح دریا وجود دارد و آب از نواحی سواحل ایران به سمت سواحل کشورهای عربی جریان می‌یابد، دوم جریان‌های خلاف جهت عقربه‌های ساعت به صورت عمودی که باعث می‌شود جریان آب در ناحیه سطحی در تنگه هرمز به خلیج فارس وارد شود و سپس این جریان‌ها پس از طی سطح خلیج فارس شورتر شده و به قسمت پایین خلیج فارس حرکت کرده و در نهایت از زیر سطح و در نزدیکی بستر دریا از تنگه هرمز خارج می‌شود (رئیس‌السادات، ۱۳۷۰: ۳۸).

جریان‌های جزر و مدی سطحی در خلیج فارس بسیار قوی بوده و سرعت این جریان‌ها تا ۵۰ سانتی‌متر در ثانیه نیز گزارش شده است و در عمیق‌ترین نقاط خلیج فارس نیز توانایی تحت تأثیر قرار دادن رسوبات کف را دارد (همدانی، ۱۳۷۹: ۴۹).

بارندگی در سواحل خلیج فارس بسیار کم است. حجم باران در سواحل ایران بیشتر از سواحل جنوبی خلیج فارس است. متوسط ریزش باران در کویت سالیانه حدود ۱۲/۲ سانتی‌متر، در مسقط تا ۱۶ سانتی‌متر و در بوشهر تا ۲۴ سانتی‌متر است. میزان رطوبت نسبی در همه جای خلیج فارس به شدت زیاد است. مثلاً در بوشهر ۸۴ درصد و در بحرین ۸۰ درصد و در مورد سایر نقاط نیز ارقام در همین حدود هستند (نوربخش، ۱۳۶۲: ۲۱ تا ۲۵).

می‌توان گفت که به علت بارندگی کم، رودهایی که از سواحل عربی به خلیج فارس سرازیر می‌شوند منحصر به همان سیلابهای اتفاقی از صحرای عربستان است که در پی

طوفان‌های محلی به وجود می‌آید. آب قابل ملاحظه‌ای که وارد خلیج فارس می‌شود از رود کارون و رودهای دجله و فرات است که پس از تشکیل اروندرود به آن می‌ریزد. همچنین رودهای کوچکتر دیگری نظیر رود بهمنشیر که از کارون منشعب شده پس از دور زدن آبادان به خلیج فارس می‌ریزد. رود جراحی نیز به دو شعبه تقسیم می‌شود یکی رود شادگان که به کارون می‌ریزد و دیگری خود جراحی که در محل خورموسی به خلیج فارس می‌ریزد. از دیگر رودها می‌توان رود زهره و هندیجان (تاب) که در محل هندیجان به خلیج فارس می‌ریزد و همین‌طور دالکی، رودمند و مهران را نام برد. این رودها با خود رسوباتی را به خلیج فارس وارد می‌کنند و دلتاهایی را تشکیل می‌دهند. باید گفت حجم آبی که به خلیج فارس می‌ریزد کمتر از مقدار آبی است که تبخیر می‌شود، به طوری که در هر ثانیه ۳۰۰ متر مکعب آب وارد خلیج فارس می‌شود، ولی در هر ثانیه ۱۵۰۰ متر مکعب آب آن تبخیر می‌شود. نتیجه آنکه باید در هر ثانیه ۱۲۰۰ متر مکعب آب از دریای عمان وارد خلیج فارس شود.

به لحاظ غلظت آب و شوری آن، آبهای خلیج فارس از آب سایر دریاهای جهان شورتر است، به طوری که میزان نمک آب به طور متوسط ۳۸ تا ۷۰ در هزار است که این میزان در مناطق کم عمق به ۶۰ تا ۲۰۰ در هزار می‌رسد. نمک آب در تنگه هرمز و بخش اعظم سواحل شمالی حدود ۴۰ در هزار است (افشار، ۱۳۷۶: ۲۴).

بالا بودن میزان نمک، باعث سرعت انتقال و سرایت امواج صوتی در درون آب می‌شود. ترکیب درجه حرارت بالا و نمک در سطح آب، این امکان را برای کشتی‌های سطحی فراهم می‌آورد که قادر باشند حرکت زیردریایی‌ها را با دستگاه ردیاب سونار تشخیص دهند (Hajri, 1990: 218).

مشخصه‌های فیزیکی آب و هوای خلیج فارس

مهمترین مشخصه خلیج فارس عمق کم آن است که مشخصات فیزیکی خاصی را برای آن فراهم آورده است؛ از جمله تبادل گرمایی شدید و تغییرات فصلی شدید گرمایی که باعث شده شاهد بیشترین میزان تبخیر در این منطقه باشیم. تبخیر شدید آب سطحی خلیج فارس، آب خلیج را به صورت منبع آب بسیار شور درآورده که این آب به درون اقیانوس هند جریان می‌یابد (Ahmad, 1990: 54-61).

آب و هوای منطقه خلیج فارس به استثنای دشت خوزستان که منطقه‌ای وسیع است و از غرب به صحراهای شنزار و سوزان عراق و عربستان منتهی می‌شود، بقیه اراضی ساحلی منطقه‌ای کم عرض هستند و از شمال به ارتفاعات زاگرس محدود شده و در بعضی نقاط آن ارتفاعات تا دریا ادامه دارند. این منطقه از لحاظ جغرافیایی در آب و هوای فوق استوایی واقع است، ولی سواحل شمال غربی خلیج فارس به‌خصوص دشت خوزستان به علت وضع جغرافیایی که به آن اشاره شد، دارای آب و هوای صحرائی است. تغییرات جوی سرتاسر تابع این عوامل است:

۱. مرکز کم‌فشار و جبهه‌های غربی که منشأ مدیترانه‌ای دارند با حرکت به‌سوی شرق این منطقه را تحت تأثیر قرار می‌دهد (در زمستان این سامانه‌ها گاهی به طرف شمال حرکت کرده و به‌صورت جبهه گرم در ارتفاعات زاگرس اثر می‌گذارد).

۲. در طول ماههای اسفند تا آبان و به‌ندرت در سایر ماهها نفوذ جبهه‌های استوایی به دریای عمان تا مراکز خلیج فارس وجود دارد.

۳. از اواسط تیر تا اواسط شهریور تأثیرات بادهای و حتی باران‌های موسمی اقیانوس هند به سواحل دریای عمان و تنگه هرمز و گاهی تا مراکز کشور گسترش یافته و حتی به‌ندرت نفوذ آن تا شمال کشور نیز مشاهده شده است.

۴. پدیده‌های قابل مشاهده در این منطقه عبارت‌اند از: بادهای شدید، طوفان شن، رگبارهای سیل‌آسا و رعد و برق و مه صبحگاهی.

۵. در طول تابستان مرکز کم‌فشار حرارتی بر روی کشور ایران شکل می‌گیرد و زبانه‌های آن به‌سوی عرض‌های پایین و خلیج فارس کشیده می‌شود. این مرکز کم‌فشار حرارتی باعث پایداری هوا شده و نتیجه آن فقط گرم شدن هواست و اجازه ناپایداری‌های جوی و صعود هوا را نمی‌دهد، اما در فصول سرد تا اواسط فصل بهار تداوم هجوم کم‌فشار سودانی باعث ناپایداری‌های جوی و بارش‌های شدید در سواحل خلیج فارس و عرض‌های بالاتر در مناطق مرکزی ایران می‌شود و گاهی دامنه آن تا نواحی البرز جنوبی هم کشیده می‌شود.

۶. توسعه مرکز کم‌فشار بر روی خلیج فارس، دریای عمان و دریای عربی در فصول بهار و تابستان و شکل‌گیری سامانه پرفشار در شمال شرق ایران، باعث شکل‌گیری بادهای شدید و طوفان گرد و خاک در مناطق شمالی نواحی ساحلی دریا می‌شود. به‌ویژه در شمال دریای عمان که به بادهای ۱۲۰ روزه سیستان معروف هستند (حسن‌زاده، ۱۳۸۰: ۶۸).

در کتاب *اکوسیستم‌های آبی ایران* در خصوص آب و هوای خلیج فارس این طور آمده است: «در منطقه خلیج فارس در فصل‌های مختلف سال و در جهات مختلف، باد می‌وزد. مانند باد شمال که در واقع باد شمال غربی است و در مدت ۹ ماه از سال به موازات ساحل شمالی خلیج فارس، می‌وزد. این باد در زمستان هم وجود دارد و بهترین نمونه آن باد شمالی چهل روزه است. این باد از اواسط خرداد تا اواخر تیر ماه با نظم و شدت فوق‌العاده‌ای می‌وزد و گرد و خاک فراوانی را از بیابانهای سوریه و عراق به نواحی خلیج فارس با خود می‌آورد. (کردوانی، ۱۳۷۴: ۲۶۸).

از دیگر بادهای این منطقه، به‌ویژه در ناحیه هرمز، باد نشی یا باد شمال شرقی است که در سواحل ایران در زمستان می‌وزد. این باد با سرمای فلات ایران توأم بوده و اغلب ابر و باران محلی ایجاد می‌کند. باد شرجی یا بادی که در بوشهر و بندر لنگه و بندرعباس به آن قوس می‌گویند نیز اغلب از جنوب شرقی هم در زمستان و هم در تابستان می‌وزد.

در منطقه خلیج فارس به‌طور کلی رطوبت نسبی هوا در تمام طول سال زیاد است و در سواحل به ۹۷ درصد می‌رسد. وجود رطوبت زیاد، مانع از بالا رفتن زیاد درجه حرارت هوا در فصل گرم تابستان می‌شود.

در تمام طول سال در سواحل رطوبت نسبی تقریباً زیاد است و مقدار آن از غرب به شرق افزایش می‌یابد. در سواحل خلیج فارس حد متوسط رطوبت نسبی در زمستان بین ۵۰ تا ۷۵ درصد است، در صورتی که در سواحل دریای عمان و تنگه هرمز در تمام طول سال تقریباً یکنواخت است و حتی در تابستان به علت بادهای موسمی هند گاهی رطوبت نسبی بیشتر از زمستان است.

سواحل جنوبی کشور ایران تابستانی گرم و طولانی و زمستانی کوتاه و معتدل دارند. حداکثر درجه حرارت در تابستان در سواحل خلیج فارس به‌طور متوسط بین ۴۰ تا ۴۶ درجه است و درجه حرارت در سواحل شمال غربی خلیج فارس و دشت خوزستان در تیر و مرداد به حد اعلا می‌رسد. در این نواحی دمای ۵۶ درجه سانتیگراد نیز گزارش شده است و به علت خواص آب و هوای صحرائی در این منطقه اختلاف دمای شب و روز گاهی به ۲۶ تا ۲۸ درجه می‌رسد.

در مواقع عادی که تأثیرات هیچ یک از سامانه‌هایی که در بالا ذکر شد، وجود

ندارد، نسیم از دریا به خشکی در روزها و از خشکی به دریا در طول شب در وزش است. این نسیم‌ها پدیده‌ای محلی محسوب شده و به‌علاوه تعدیلی را در گرمای سواحل به وجود می‌آورد و باعث می‌شود که اختلاف درجه حرارت بین شب و روز در سواحل زیاد تغییر نکند (شن‌یو چائو، ۱۳۷۱: ۶۰).

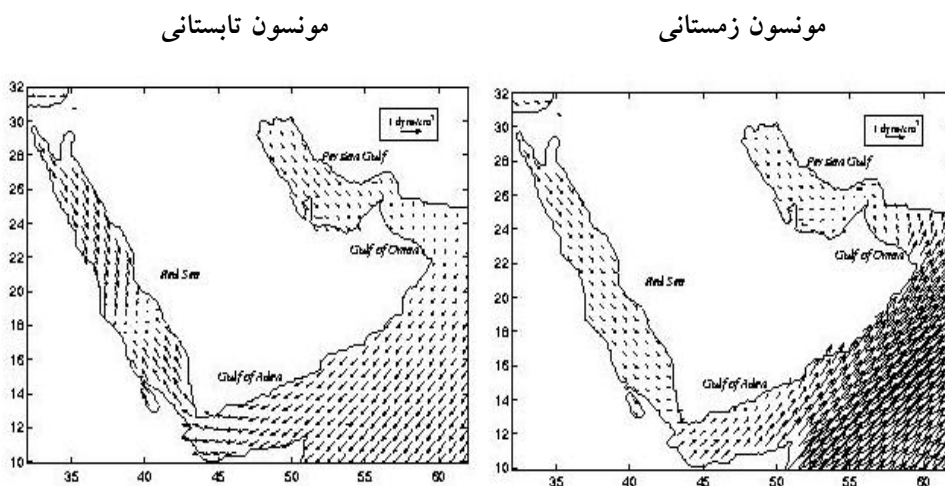
پوشش کف خلیج فارس در نقاط مختلف متفاوت است. در نقاط عمیق کف دریا گلی است. در ایوان‌های مرجانی، کف از ماسه‌های سخت و مرجان و سنگ است و در سواحل عربستان به‌خصوص شمال بحرین کف دریا از گل رس سفید است. کف دریا نزدیک سواحل ایران و جاهایی که عمق آب زیاد است گلناک و برخی نقاط از سنگ و سنگهای آهکی در سواحل عربی از گل رس پوشیده است (اسدی، ۱۳۸۱: ۹).

بارندگی در منطقه خلیج فارس تابع نظم و ترتیب خاصی نیست و متوسط ریزش باران در فصول مشابه بسیار متفاوت است، ولی بارش در سواحل ایران به مراتب بیشتر از سواحل عربی است. آب و هوای منطقه خلیج فارس از انواع آب و هوای صحرائی است که مقدار بارش سالانه آن بسیار کم و منحصر به فصلی کوتاه و روزهای انگشت شماری است. فصل ریزش باران در خلیج فارس منحصر به ماههای آذر، دی و بهمن است (Halpern, 1993: 56).

وزش باد در خلیج فارس

باد هوای در حال حرکت است که مؤلفه‌های افقی آن اندازه‌گیری می‌شود. علت این حرکت نابرابری میزان فشار هوا در سطح زمین و در نتیجه در یک تراز جوی است. به‌طور کلی هوا از مرکز با فشار زیاد به مرکز با فشار کم حرکت می‌کند و منظور از سمت باد، سمتی است که از آن سمت باد می‌وزد. مهمترین پدیده‌ای که در ناحیه شمالی اقیانوس هند و به ویژه بر روی دریای عربی وجود دارد، پدیده مونسون است. اگرچه این پدیده در حوزه دریای عمان و خلیج فارس حضور آشکاری ندارد و در نتیجه اقلیم سواحل شمالی دریای عمان و خلیج فارس (سواحل ایران) یک اقلیم مونسونی نیست، بلکه اقلیمی خشک و کم باران است، اما گرمایش و تبخیر شدید به‌ویژه در فصل زمستان در این ناحیه می‌تواند در ایجاد پدیده مونسون نقش ایفا نماید (حسن‌زاده، ۱۳۸۲: ۳۴۱). به‌طور کلی شرایط مونسونی و نیروهای آن در سواحل دریای عربی و جنوب دریای سرخ قوی و در دریای عمان و خلیج فارس ضعیف است.

شکل ۱ وضعیت بادها در منطقه شمال اقیانوس هند در خلال فصل‌های مونسونی در خلیج فارس، دریای عمان، دریای سرخ و غرب دریای عرب را که با استفاده از داده‌های COADS رسم شده نشان می‌دهد.

شکل ۱. وضعیت بادها در منطقه شمال اقیانوس هند

در این شکل دو وضعیت متفاوت موسمی مشخص است: یکی مونسون شمال شرقی (زمستانی) و دیگری مونسون جنوب غربی (تابستانی). مونسون شمال شرقی (زمستانی) در خلال دسامبر تا مارس) اقلیم زمستانی و مونسون جنوب غربی (تابستانی) در خلال ژوئن تا سپتامبر) اقلیم تابستانی را در خلال تابستان نیمکره شمالی بر روی شمال اقیانوس هند تعیین می‌کند. با توجه به شکل کاملاً مشخص است که در شمال اقیانوس هند به غیر از دریای عمان و خلیج فارس در خلال مونسون تابستانی بادها دقیقاً در جهت معکوس مونسون زمستانی می‌وزند (حسن‌زاده، ۱۳۸۰: ۶۶).

در ادامه بحث خواهیم دید که پدیده مونسون در شمال اقیانوس هند، ویژگی خاصی را در این منطقه به وجود می‌آورد و کاهش دما در فصل تابستان یا در واقع یک سرمایش تابستانی را در این منطقه خواهیم داشت.

دمای سطح آب

از میان شاخص‌های دریایی، دمای سطح آب (SST)^۱، مهمترین شاخص محسوب می‌شود. از روی دمای سطح آب می‌توان بسیاری از متغیرهای دیگر را نیز استنباط کرد. به همین منظور سعی می‌شود اطلاعات مربوط به دمای سطح آب در اولویت قرار گیرد. تغییرات دمای سطح آب شامل برهمکنش جفت شده اقیانوس- جو است.

وضعیت SST در خلیج فارس نسبت به مراکز اقیانوسی بسیار متفاوت است. در این منطقه تغییرات دمای سطح تا حدودی به الگوی قاره‌ای شبیه است. این تغییرات شامل تغییرات فصلی و تغییرات مکانی است (حسن‌زاده و خدابخش، ۱۳۸۰: ۲۸). SST متغیر اصلی در ایجاد تبادلات انرژی در سطح دریا نیز هست.

طبق بررسی به عمل آمده در طی سالهای ۱۹۹۰-۲۰۰۵ به‌طور میانگین دمای سطح آب خلیج فارس طی ماهها و فصول مختلف، به این ترتیب است:

June: 30	May: 27	April: 23/5
September: 32/5	August: 35	July: 31/5
December: 24	November: 27/5	October: 30/5
March: 22	February: 22	January: 22

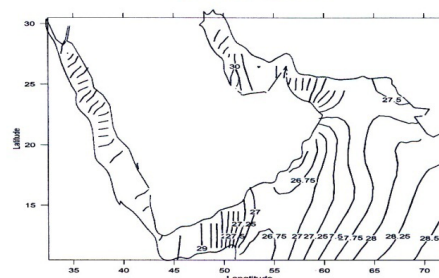
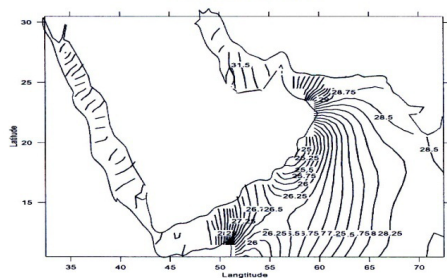
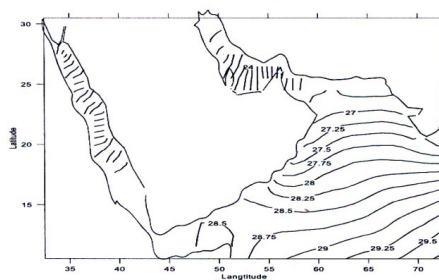
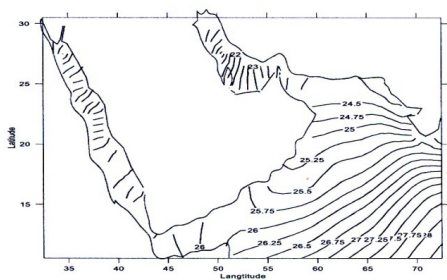
و میانگین دمای سطح آب در فصول مختلف طبق نمودارهای شکل ۲ عبارت

است از:

بهار: ۲۴ درجه، تابستان: ۳۱/۵ درجه، پاییز: ۳۰ درجه، زمستان: ۲۲/۵ درجه

تحلیل تغییرات دمایی و باد در شمال اقیانوس هند گویای آن است که اقلیم مونسونی (موسمی) شمال اقیانوس را در بر گرفته است. این اقلیم به دلیل شرایط جغرافیایی، دریایی و جوی در منطقه اتفاق می‌افتد و دو وضعیت متفاوت دارد: یکی مونسون شمال شرقی (زمستانی) و دیگری مونسون جنوب غربی (تابستانی). مونسون شمال شرقی (زمستانی- در خلال دسامبر تا مارس) اقلیم زمستانی و مونسون جنوب غربی (تابستانی- در خلال ژوئن تا سپتامبر) اقلیم تابستانی را در خلال تابستان نیمکره

1. Sea Surface Temperature

شکل ۲. خطوط همدمای رسم شده طی سالهای ۱۹۹۰ تا ۲۰۰۵ در فصل‌های مختلف برای شمال اقیانوس هند

شمالی بر روی اقیانوس هند تعیین می‌کند. در خلال مونسون تابستانی بادهای در این ناحیه در جهت معکوس شده و اصلاً شبیه بادهای محلی نیستند. دمای سطح دریا از این تغییرات تبعیت می‌کند.

تعریف ژئوپلیتیک

به‌طور کلی ژئوپلیتیک تأثیر عوامل جغرافیایی را بر سیاست بررسی می‌کند. به‌عبارت دیگر ژئوپلیتیک تأثیر آب و هوا، ناهمواری‌ها، نوع گیاهان و همچنین مسائل مربوط به جمعیت و سرانجام محل اسکان را در حیات جوامع انسانی مورد بررسی قرار می‌دهد. ژئوپلیتیک علاوه بر بررسی رابطه بین عوامل جغرافیایی و سیاست یک کشور، به تفسیر وقایع نیز می‌پردازد و آینده را پیش‌بینی و خط‌مشی سیاسی کشور را تعیین می‌کند (Sullivan, 1996: 2).

کارل هاوس هوفر^۱ بنیانگذار مکتب آلمانی ژئوپلیتیک می‌گوید: ژئوپلیتیک تحقیق در خصوص رابطه میان زمین و سیاست است (پیرنون، ۱۳۷۵: ۱۹). ساده‌ترین تعریفی که جغرافیدان‌ها از جغرافیای سیاسی کرده‌اند، این است که: «جغرافیای سیاسی اثر تصمیم‌گیری‌های سیاسی را بر انواع و اشکال جغرافیای مربوط به علوم انسانی نظیر حکومت، مرزها، مهاجرت، توزیع، نقل و انتقال و غیره مورد مطالعه قرار می‌دهد» (مجتهدزاده، ۱۳۷۳: ۳۲).

ژئوپلیتیک خلیج فارس

این منطقه آبی همواره برای ایرانیان که صاحب حکومت مقتدر بوده‌اند و امپراتوری آنها در سده‌های متوالی بسیار گسترده بوده، هم از نظر اقتصادی و هم نظامی اهمیت زیادی داشت. از این‌رو با گذشت قرون متمادی، خلیج فارس نه تنها اهمیت ژئوپلیتیک و ژئواستراتژیک خود را از دست نداده، بلکه این اهمیت دو چندان هم شده است. در بررسی تاریخ طولانی و پر از کشمکش و رقابت منطقه خلیج فارس، دو رخداد مهم سرنوشت آن را به کلی دگرگون ساخت: اول، راه آبی جدید دماغه امیدنیک (در منتهی‌الیه جنوب آفریقا) که واسکودو گاما دریانورد پرتغالی کشف کرد. دوم، کشف و تولید نفت برای اولین بار در ایران و خاورمیانه در شروع قرن بیستم همین امر، زمینه رقابت شدید و مداوم قدرتهای بزرگ وقت را افزایش داد و باعث بروز مشکلات و دردهای فراوان برای ساکنان همجوار خلیج فارس شد که تاکنون نیز ادامه دارد (اسدی، ۱۳۸۱: ۲-۳).

زمانی که هنوز آبهای دریای مدیترانه با حرکت کشتی‌ها شیار نشده بود حوادث عظیمی در صحنه خلیج فارس اتفاق می‌افتاد که در سیر تکامل نژاد بشر اهمیت فوق‌العاده‌ای داشت. مکتوبات و مؤلفات بیشماری که به ۱۰ زبان راجع به این دریا موجود است، به‌خوبی گواهی می‌دهد که ملل اروپایی از زمانهای خیلی قدیم نسبت به آن علاقه‌مند بوده‌اند. سیاحان پرتغالی در قرن شانزدهم و شرکت‌های انگلیسی و فرانسوی و هلندی در قرون هفدهم و هجدهم سعی می‌نمودند که به زور یا با وسایل

1. Karl Haushofer

دیگر تجارت انحصاری خود را بر آبهای خلیج فارس مسلط سازند و سایر رقبا را از میدان بیرون کنند (ویلسن، ۱۳۶۶: ۹).

در دوران حاضر باید گفت که منطقه خلیج فارس علاوه بر حفظ موقعیتهای گذشته، دارای یک موقعیت جدید هم هست و آن کشف نفت و گاز در کشورهای حوزه این دریاست. اما با پیدایش نفت و گاز و هجوم کشورهای صنعتی، صحنه سیاسی این منطقه دچار دگرگونیهای ژرفی شد (مؤمنی، ۱۳۸۴: ۱۳-۷).

بدیهی است خلیج فارس به علت راه داشتن به اقیانوس هند و دریاهای آزاد در طول تاریخ مورد توجه ملل حاشیه آن بوده است. بزرگترین ملتی که بر آبهای خلیج فارس فرمان رانده است، ایرانیان هستند. آنچه مسلم است اینکه در زمان هخامنشیان و به خصوص در دوران سلطنت داریوش نیت جهانگشایی و به خصوص میل به تصاحب هندوستان و مصر و دیگر سرزمینها، ایرانیان را وادار نمود توجه بیشتری به دریانوردی داشته باشند. چنانکه داریوش در راستای رسیدن به این اهداف دستور حفر ترعه‌ای (کانالی) را بین دریای سرخ و دریای مدیترانه می‌دهد.

اسکندر مقدونی پس از تصرف سرزمین کرانه رود سند تصمیم گرفت با گذشتن از رود سند به دریای عمان و خلیج فارس دست یابد و استیلای خود را بر سرزمینهای شبه جزیره عربستان و آفریقا گسترش دهد. وی در سال ۳۲۶ پیش از میلاد از دهانه رود سند گذشت، ولی به علت طوفانی بودن دریا از مسافرت سر باز زد و به خشکی بازگشت و سفر خود را از راه کرمان و بلوچستان فعلی پیش گرفت. به این ترتیب تصمیمهای وی برای قدرت‌نمایی تغییر کرد.

تمامی بخش جنوب شرقی شبه جزیره عربستان و از جمله بحرین تا انقراض سلسله ساسانیان تحت سلطه امپراتوری ساسانی باقی‌مانده بود. این امر به توسعه دریانوردی ایران یاری رسانید. بازرگانی ایران در آن دوران تا بنادر دریای سرخ و سیلان گسترش یافت (افشار، ۱۳۸۱: ۴۷-۳۵).

محرک اصلی پرتغالی‌ها نیز برای دستیابی به منطقه خلیج فارس را می‌توان چنین

بیان کرد:

۱. تجارت دریایی مشرق در دست اعراب عمان و یمن بود و پرتغالی‌ها در صدد بودند

این تجارت را در دست گیرند

۲. موقعیت استراتژیک و بازرگانی مسقط

۳. ثروت و جلال جزیره هرمز

۴. منابع دریایی خلیج فارس نظیر مروارید.

با حذف سلطه پرتغال از منطقه، سایر دولتهای اروپایی بر شدت رقابت برای برتری و تسلط بر کشورهای حوزه خلیج فارس افزودند.

هلند یکی از دولتهایی بود که در این دوره از تاریخ در خلیج فارس به دنبال گسترش نفوذ خویش برآمد و موفقیت‌های شایانی نیز کسب نمود. ورود هلندی‌ها به خلیج فارس در سال ۹۸۶ یعنی دقیقاً یکصد سال پس از ورود کشتی‌های آلبوکرک پرتغالی صورت گرفت (الهی، ۱۳۸۶: ۳۰).

ورود فرانسوی‌ها به خلیج فارس ابتدا با اعزام مبلغان مسیحی شروع شد. مدت زمانی پس از آن یعنی در سال ۱۰۴۳ کمپانی هند شرقی فرانسه نیز تشکیل گردید تا عملیات بازرگانی و اقدامات لازم برای توسعه نفوذ فرانسه را در منطقه عهده‌دار شود. در سال ۱۰۴۸ سه کشتی کمپانی هند شرقی فرانسه برای اولین بار وارد خلیج فارس شدند و بدین ترتیب فعالیت تجاری آنها در منطقه خلیج فارس شدت گرفت.

بدیهی است که بریتانیا نیز در کوشش برای سلطه‌گری همچون سایر دولتهای اروپایی از قافله استعمارگران عقب نماند. شرایط مناسب در منطقه باعث شد که انگلیسی‌ها پس از حضور در کشور هند از طریق اقیانوس هند کشتی‌های خود را در آبهای خلیج فارس به عنوان جایگاهی مطمئن مستقر سازند (وادالا، ۱۳۵۹: ۱۴۶).

وضعیت نامساعد جغرافیایی و قاره‌ای بودن شوروی، عامل مهم و تعیین‌کننده‌ای در تمایل آن برای رسیدن به آبهای گرم خلیج فارس و دریای عمان بوده است. شوروی کشور پهناوری بود که از نظر دسترسی به دریا در وضعیت نامساعدی قرار داشت، زیرا از طرف شمال با مناطق یخبندان قطبی و از سمت شمال غرب و شمال شرق به دلیل سرما و یخبندان در بخشی از سال با مشکل روبه‌رو بود. شوروی از طریق خلیج فارس و دریای عمان می‌توانست پیوندهای تجاری و اقتصادی با جنوب آسیا، شرق دور، استرالیا، آفریقا و کشورهای حوزه خلیج فارس برقرار کند و آن را گسترش دهد.

شوروی نیاز به نفت خلیج فارس نداشت، بلکه خلیج فارس را حاشیه امنیتی خود می‌دانست و حفظ امنیت آن به این دلیل ضروری بود، بنابراین همیشه غیرنظامی کردن منطقه را پیشنهاد می‌کرد (جعفری ولدانی، ۱۳۸۱: ۳۶-۳۲).

موقعیت ژئوپلیتیک خلیج فارس (به خصوص خلیج فارس بعد از کشف نفت) برای ابرقدرت‌ها از جمله آمریکا در سطح سیاست خارجی بسیار حایز اهمیت بود. به طوری که رونالد ریگان رئیس جمهور آمریکا در سال ۱۹۸۰ دکترین خود را درباره خلیج فارس به این شرح در کنگره آمریکا اعلام کرد:

۱. دسترسی به نفت خلیج فارس، حفاظت از خطوط کشتیرانی و کنترل راههای نفتی
۲. متوقف کردن توسعه طلبی شوروی
۳. تقویت روابط تجاری، اقتصادی و سیاسی آمریکا در منطقه
۴. دستیابی به نقاط کلیدی و کشورهای منطقه که در پروژه نظامی آمریکا قرار دارند (جعفری ولدانی، ۱۳۸۷: ۲۴۵).

در ادامه توضیح اهمیت ژئوپلیتیک خلیج فارس، یکی از نقاط حساس و با اهمیت این منطقه، تنگه هرمز است. این تنگه، آبراهی هلالی شکل با طول ۱۸۷ کیلومتر است و خلیج فارس را به دریای عمان متصل می‌کند. مدخل تنگه با دو برآمدگی به نام رأس دبه و رأس الکوه در ساحل ایران مشخص می‌شود. در حالی که مخرج تنگه را معمولاً منطقه واقع بین رأس شیخ مسعود و جزیره هنگام می‌دانند. عرض تنگه در باریکترین بخش آن فقط ۲۱ مایل دریایی (حدود ۳۸ کیلومتر) است. اهمیت عرض کم تنگه از این جهت است که در طول ۳ کیلومتر مسافتی که عرض بین ۲۱ تا ۲۴ مایل دریایی متغیر است، دریای سرزمینی دو کشور ایران و عمان متداخل می‌شود و در فاصله بین آنها دریای آزاد وجود ندارد.

درباره موقعیت ژئوپلیتیک تنگه هرمز باید گفت: تنگه هرمز یکی از ۱۱ تنگه مهم دنیاست که برای قدرتهای بزرگ جهانی از اهمیت اقتصادی و راهبردی بسیار برخوردار است. چون تنگه هرمز به عنوان مهمترین گذرگاه انتقال انرژی جهان محسوب می‌شود که در طول این دو قرن اخیر از اهمیت بسزایی برخوردار شده است. چنانکه به عنوان مثال در دوران جنگ ۸ ساله عراق و ایران، ابرقدرت آمریکا با استقرار قوای نظامی سعی در بازنگه داشتن آن داشته است.

جزایر سه گانه تنب کوچک و بزرگ و ابوموسی که به جزایر قوسی (island-APC) مشهور هستند، به دلیل موقعیت نظامی و به عنوان دژ دفاعی تنگه هرمز اهمیت دارند. مجموعه ارزش‌های ارتباطی، اقتصادی و ژئواستراتژیک تنگه هرمز به آن موقعیت

راهبردی خاصی بخشیده است. ارزش‌های نهفته در تنگه هرمز عناصر ژئوپلیتیک تعیین‌کننده‌ای هستند و در موازنه قدرت جهانی تأثیر زیادی دارند، به طوری که هر قدرتی مهار و اقتدار تنگه را در اختیار داشته باشد، موازنه قدرت جهانی به نفع او خواهد بود. آلبوکرک در این باره گفته است هر دولتی که بر سه تنگه هرمز، باب‌المندب و مالاکا تسلط داشته باشد، بر جهان مسلط خواهد بود. شایان ذکر است که جزیره قشم نیز بزرگترین جزیره غیرمستقل دنیا است که بزرگتر از ۲۲ کشور جهان است.

یکی از ۵ منطقه استراتژیک جهان، غرب آسیا یا همان خاورمیانه است و در حال حاضر یکی از سه منطقه استراتژیک جهان حوزه خلیج فارس است که باید به نقش گذرگاهی تنگه هرمز توجه خاص کرد چرا که از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. اکنون بیش از ۹۰ درصد صادرات و واردات ایران از طریق تنگه هرمز صورت می‌گیرد که می‌توان از آن به‌عنوان گلوگاه حیات اقتصادی ایران یاد کرد. همچنین بیش از ۷۵ درصد از نفت استخراجی کشورهای حوزه خلیج فارس از طریق این تنگه به جهان صادر می‌شود به طوری که ما در هر روز شاهد گذر دهها نفت‌کش غول‌پیکر از این تنگه هستیم. در آینده اگر لوله‌های نفت و گاز کشورهای شمالی ایران به خلیج فارس متصل شود که به علت شرایط جغرافیایی-امنیتی به‌عنوان بهترین مسیر است بر اهمیت آن خواهد افزود (خسروانی، ۱۳۸۵: ۷).

ابعاد گوناگون اهمیت خلیج فارس

علت توجه زیاد به منطقه خلیج فارس در طی قرون گذشته، اهمیت ژئوپلیتیک این منطقه است و این اهمیت را در زمان حاضر از چند جهت می‌توان مشاهده کرد که مهمترین آنها عبارت‌اند از:

۱. موقعیت استراتژیک

خلیج فارس ۳ قاره اروپا، آسیا و آفریقا را به هم پیوند می‌دهد و در گذشته به‌عنوان کوتاهترین راه دسترسی به هندوستان، مورد توجه قدرتهای سلطه‌طلب بود، ولی امروز موقعیت جغرافیایی خلیج فارس در رابطه با کشورهای کناره آن، ارزش غیرقابل انکار دارد. خلیج فارس همچنین در گذشته به‌علت نزدیکی به شوروی و ارتباط این آبراه با

دریای عمان و اقیانوس هند به شدت مورد توجه بود. با فروپاشی شوروی و پیدایش کشورهای مستقل در آسیای میانه، خلیج فارس راه مناسبی برای دسترسی کشورهای یاد شده و نیز افغانستان به دریای عمان، اقیانوس هند و سرتاسر جهان است.

ایران به صورت پل ارتباطی میان شرق و غرب و همین طور به صورت حد فاصل بین روسیه تزاری و سپس اتحاد جماهیر شوروی و اکنون روسیه و خلیج فارس و دریای عمان و در نتیجه اقیانوس هند قرار دارد، از طرف دیگر شبه جزیره عربستان دو آبراه مهم خلیج فارس - دریای عمان و دریای سرخ را در سواحل خود دارد و از طریق دریای عرب به اقیانوس هند متصل است. از سه تنگه استراتژیک اقیانوس هند یعنی تنگه مالاکا، باب‌المندب و تنگه هرمز، دو تنگه اخیرالذکر متصل به شبه جزیره عربستان است. به عبارت دیگر اعتبار اظهار نظر آلبوکرک مهاجم پرتغالی مبنی بر این که هر دولتی بر سه تنگه هرمز، باب‌المندب و مالاکا تسلط داشته باشد، بر جهان مسلط خواهد بود، تا امروز همچنان باقی است (الهی، ۱۳۸۶: ۲۴).

۲. بازار کالا و تجهیزات نظامی

کشورهای کناره خلیج فارس با دارا بودن جمعیت نسبتاً زیاد و درآمد سرشار نفت، یکی از بزرگترین بازارهای صدور کالا و تسلیحات نظامی به شمار می‌روند. بازار فروش کالاهای مصرفی و سرمایه‌ای، خدمات چه به صورت مشاور و متخصص و چه به صورت ارائه خدمت کارگران ماهر، نیمه‌ماهر و غیرماهر و یا ورود و خروج سرمایه به شکل‌های مختلف، نقش بسیار حساسی در متعادل کردن تراز پرداختهای خارجی کشورهای مختلف جهان و به خصوص کشورهای صنعتی غرب و ژاپن دارد.

۳. ذخایر عظیم نفت و گاز

الف) نفت؛ خلیج فارس به علت وجود ذخایر عظیم نفت و گاز و گذرگاه تنگه هرمز و نیاز جهان صنعتی به این ذخایر از موقعیت ژئوپلیتیکی مهمی در عرصه بین‌الملل برخوردار است. خلیج فارس در حدود ۵۶۵ میلیارد بشکه ذخیره نفتی دارد که این مقدار ۶۳ درصد کل ذخایر (۵۹۶/۵ میلیارد بشکه) نفتی شناخته شده در جهان را تشکیل می‌دهد (خسروانی، ۱۳۸۵: ۷).

خلیج فارس به علت داشتن معادن و ذخایر عظیم نفت و میدان‌های بزرگ گازی به یک منطقه ثروتمند تبدیل شده است. میدان گازی پارس جنوبی بزرگترین میدان گازی جهان است که در چند سال اخیر میدان رقابت شدیدی برای خرید و کسب امتیاز برای تأمین انرژی بین دو قطب اروپای شرقی و آسیای جنوبی و شرقی مانند پاکستان، هند و چین شده است و کشورهای این منطقه با فروش این معادن و ذخایر انرژی، هر ساله میلیاردها دلار درآمد ارزی به دست می‌آورند و بازار بسیار خوبی هم برای فروش محصولات کشورهای صنعتی ایجاد شده است. به طوری که می‌توان گفت یکی از دلایل اصلی تجاوز آمریکا به کشور عراق به دلیل تصاحب ذخایر عظیم انرژی این کشور است و سعی دارد بر بازار انرژی تسلط پیدا کند و اعمال نفوذ بنماید و کشورهای رقیب اقتصادی خود مانند ژاپن و چین را تحت فشار قرار دهد، زیرا با توجه به افزایش مصرف انرژی در جهان در سالهای اخیر، نیاز آنها به منابع نفتی و گازی خلیج فارس بیشتر شده است و این مهم بر اهمیت اقتصادی- سیاسی این خلیج می‌افزاید. با توجه به اینکه ذخایر نفتی بسیاری از کشورهای دنیا در ۲۰ سال آینده کاهش می‌یابد، اهمیت چهار کشور دارنده منابع نفت یعنی ایران، عربستان، عراق و کویت که هر چهار کشور در حوزه خلیج فارس قرار دارند بیشتر نمایان خواهد شد.

به این نکته نیز باید اشاره کرد که هزینه استخراج و بهره‌برداری از نفت خلیج فارس نسبت به سایر نقاط جهان ارزان‌تر و آسان‌تر است. نتیجه اینکه خلیج فارس منطقه‌ای باقی خواهد ماند که منابع کشورهای بزرگ و متوسط منطقه‌ای در آن با یکدیگر برخورد و فرسایش خواهند داشت. اروپا نیز به استمرار جریان نفت و گاز خلیج فارس با قیمت مناسب و دسترسی به بازار این مناطق برای فروش کالاهای خود بسیار وابسته است (خسروانی، ۱۳۸۵: ۸).

ب) گاز؛ استفاده از گاز طبیعی به عنوان مکمل انرژی هر روز ابعاد وسیع‌تری می‌گیرد. بخش مهمی از منابع گاز جهان در کشورهای حوزه خلیج فارس قرار دارد. خلیج فارس ۲۶ درصد از ذخایر گازی جهان را به خود اختصاص داده است و بیشترین آن متعلق به کشور ما ایران است که حدود ۱۳ درصد می‌باشد. کشورهای خاورمیانه ۲۵/۳ درصد ذخیره گاز جهان را در آخر سال ۱۳۶۱ (۱۹۸۲) در اختیار داشته‌اند، که این مقدار در سال ۱۳۷۹ (۲۰۰۰) به حدود ۲۹ درصد رسیده است (الهی، ۱۳۸۶: ۳۸).

۴. سایر منابع طبیعی

از میان کشورهای خلیج فارس فقط در ایران ذخایر شناخته شده عبارت‌اند از: ۸۰۰ میلیون تن مس ۱/۱۲ درصد و بیش از ۵۰۰ میلیون تن مس با درجه پایین‌تر، ۷ میلیون تن سنگ معدن کرومیت ۳۵ درصد تا ۵۰ درصد (بزرگترین ذخایر کرومیت دنیا). بیش از ۱/۲ تن آهن و ۱/۶ تن ذخایر ذغال سنگ و ۵۰۰ میلیارد تن فلز آلومینیوم فقط در ناحیه تاکستان قزوین است. همچنین معادن سرب، روی، نمک، سولفور، منگنز، نیکل، طلا، اورانیوم، منیزیوم، باریم، قلع، تنگستن، سنگ‌آهک، کبالت، فلوریت، بوکسیت و غیره نیز دارد (5: the Echo of Iran, 1989).

۵. منابع دریایی

خلیج فارس از لحاظ دارا بودن انواع گوناگون ماهیها و جانوران دریایی به میزان فراوان در ردیف یکی از غنی‌ترین دریاهاى جهان محسوب می‌شود. چنانکه ماهی و دیگر جانوران دریایی آن (مانند میگو و خرچنگ) یکی از اقلام مهم صادراتی و تجاری کشورهای منطقه را تشکیل می‌دهد. جدا از آن، مروارید و مرجان نیز از جمله دیگر ذخایر دریایی منطقه است، که به‌ویژه مروارید خلیج فارس از قرن‌ها قبل شهرت جهانی داشته است.

الف) ماهی و جانوران دریایی: ماهی‌های خلیج فارس از نظر تنوع و تعداد زیاد ماهی‌های خوراکی و صنعتی یک ثروت واقعی محسوب می‌شوند. ماهی‌های منطقه به دو دسته تقسیم می‌شوند: ۱) ماهی‌های خوراکی (حلوا، سفید، سرخو، سنگسر، شوریده و غیره)، ۲) ماهی‌های غیرخوراکی و صنعتی (گرزک، سه‌خاری، بمبک، کوسه، اسب ماهی، ماهی چسبک و غیره) که استفاده صنعتی و پزشکی و دارویی دارند (الهی، ۱۳۸۶: ۳۸-۳۰).

ب) مروارید و مرجان: صید صدف و مروارید در خلیج فارس سابقه‌ای دیرینه و چند هزارساله داشته و یکی از عوامل رونق تجارت در منطقه بوده است. به‌ویژه اینکه مروارید خلیج فارس از نظر گرد بودن، شفافیت و درخشندگی از روزگاران پیشین شهرتی جهانی داشته است. بهترین انواع مروارید خلیج فارس در اطراف جزیره کیش، جزیره خارک، بنادر شیب‌کوه (بندر لنگه) و به‌ویژه در حوالی مجمع‌الجزایر بحرین صید می‌شود.

۶. منابع کشاورزی

استعداد کشاورزی منطقه خلیج فارس با توجه به گرمی هوا و میزان رطوبت آن قابل توجه است. وجود خاک زراعتی و آب به‌ویژه در کرانه‌های ایرانی خلیج فارس و برخی جزایر شمالی آن، زمینه مساعد کشاورزی را در این منطقه فراهم کرده است. البته عوامل مساعد کشاورزی نظیر خاک، آب و میزان بارندگی در سواحل شمالی خلیج فارس بیشتر از سواحل جنوبی و جنوب غربی است. در این منطقه، منابع آبهای روی زمین و زیرزمینی به اندازه کافی وجود دارند. در ضمن در سطح جزایر خلیج فارس به‌ویژه در سه جزیره کیش، قشم و بحرین یک قشر خاک زراعتی مناسب وجود دارد (اسدی، ۱۳۸۱: ۵۴-۴۸).

بحث و نتیجه‌گیری

خلیج فارس در گذشته از نظر بازرگانی شکوه خاصی داشت و بنادر، جزایر و شهرهای حاشیه آن به لحاظ موقعیت ارتباطی بازرگانی، صید آبزیان دریایی و مجاورت با راههای بزرگ بازرگانی دنیای قدیم همچون ادویه، ابریشم و قرار گرفتن در مسیر اقیانوس هند از اهمیت تجاری، بازرگانی و استراتژیک ویژه‌ای برخوردار بودند و همین عوامل در توجه قدرتهای بزرگ استعماری به منطقه نقش مؤثری داشته است. همچنین کشف ذخایر و منابع عظیم انرژی در سواحل خلیج فارس به‌ویژه در یکصد سال اخیر بار دیگر این منطقه را به یکی از قطب‌های بزرگ استراتژیک دنیا تبدیل و نظر قدرتهای بزرگ جهان را به آن جلب کرده است.

در قرن‌های اخیر خلیج فارس شاهد حضور و تسلط قدرتهای بزرگ و استعماری، برای دستیابی به آبهای گرم بوده است، که همگی حاکی از اهمیت ویژه استراتژیک آن است. منطقه خلیج فارس با توجه به برخی ویژگیهای منحصر به فرد خود از جمله وجود ذخایر عظیم انرژی (نفت، گاز و غیره)، دارا بودن انواع مواد معدنی، شرایط آب و هوایی و غیره، یکی از مناطق استراتژیک و ژئوپلیتیک مهم دنیا محسوب می‌شود.

یکی از عوامل مهم تأثیرگذار برای توجه ابرقدرتها و کشورهای دیگر به خلیج فارس در زمینه تجاری و اقتصادی، صید آبزیان متنوع دریایی و همچنین صید

صدف همراه با مرواریدهای مرغوب است. علت رشد و پرورش مناسب صدف و آبزیان دریایی در منطقه خلیج فارس بیشتر به عوامل آب و هوایی به خصوص دما، وزش باد، جریان‌های دریایی، رسوبات کف دریا و عمق کم آب بستگی دارد.

عمق کم خلیج فارس و دمای گرم آب می‌تواند تأثیر بسزایی در رشد آبزیان دریایی و ماهیان و صدف و دستیابی به حوزه‌های نفتی و گازی در اعماق پایین و در واقع تأثیرات غیرمستقیمی بر اهمیت ژئوپلیتیک داشته باشد. به علت عمق کم خلیج فارس و جریانهای دریایی در این منطقه و همچنین تغییرات کم دما در منطقه خلیج فارس و تغییرات کم دما در اعماق مختلف آب این منطقه، مواد مغذی و اکسیژن در بیشتر نقاط خلیج فارس وجود دارد که این امر شرایط مطلوبی را برای رشد آبزیان دریایی فراهم می‌آورد و یک منطقه مهم صیادی به حساب می‌آید. این عوامل همچنین باعث می‌شود آب خلیج فارس از یک شفافیت قابل توجه با گونه‌های زیبا و رنگی ماهیان و آبزیان برخوردار باشد و شرایط مطلوبی برای تفریح و حضور گردشگران برای دیدن زیبایی خاص این منطقه فراهم کند.

شرایط مونسونی خاص شمال اقیانوس هند تأثیر بسزایی در دمای سطح آب در این منطقه دارد، به صورتی که به علت پدیده مونسون، یک کاهش و سرمایش تابستانی در شمال اقیانوس هند مشاهده می‌شود، اما خلیج فارس به علت تأثیرات قاره‌ای، کمتر تحت تأثیر شرایط مونسونی منطقه قرار می‌گیرد که طبق تحلیل داده‌های موجود، دمای سطح آب خلیج فارس در زمستان ۲۲/۵، در تابستان ۲۱/۵، در بهار ۲۴ و در پاییز ۳۰ است. با توجه به تغییرات محدود دمایی و اندکی میانگین دما در فصل‌های مختلف این منطقه، یک منطقه گرم با شرایط پایدار است که در ژئوپلیتیک منطقه تأثیر دارد.

از دیگر عوامل مهم تأثیرگذار بر اهمیت ویژه و توجه ابرقدرتها، پایداری فیزیکی آب و هوایی منطقه است. طبق بررسی انجام شده در این مقاله تغییرات دما در منطقه خلیج فارس خیلی کم و در محدوده دمایی ۲۲/۵ تا ۳۱/۵ درجه است. علاوه بر تغییرات محدود زمانی دما در این منطقه به علت عمق کم آب و جریانهای دریایی، تغییرات محدود مکانی دما در سطح و در اعماق مختلف وجود دارد. همچنین برخلاف نقاط دیگر اقیانوس هند، خلیج فارس کمتر تحت تأثیر دمای مونسون قرار دارد. در این منطقه امواج با دامنه بلند مثل امواج خطرناک سونامی دیده نشده است.

این شرایط پایدار امکان حضور کشتی‌های تجاری، نظامی و همچنین وجود اسکله‌های نفتی دریایی را به سهولت ایجاد می‌کند. عوامل مهم تأثیرگذار بر روی ژئوپلیتیک منطقه، عمق کم آب، گرمی آب، مونسون و شرایط خاص پایدار آب و هوایی در منطقه خلیج فارس است که این منطقه را به یک قطب بزرگ تجاری، بازرگانی، اقتصادی و استراتژیک دنیا تبدیل کرده است.

این عوامل دلایل مهمی برای حضور دیگر کشورها و ابرقدرتها در منطقه شده است. به‌عنوان مثال همین شرایط باعث شد که این منطقه از دیرباز به‌عنوان شاهرگ جاده ابریشم به حساب آید و همچنین انگلیسی‌ها پس از حضور در کشور هند از طریق اقیانوس هند از آبهای خلیج فارس به‌عنوان یک پارکینگ مطمئن برای کشتی‌های خود استفاده کنند.

منابع

۱. اسدی، بیژن. *خلیج فارس و مسائل آن*، انتشارات سمت، تهران، ۱۳۸۱.
۲. افشار (سیستانی)، ایرج. *نام خلیج فارس*، انتشارات وزارت امور خارجه، تهران، ۱۳۸۱.
۳. افشار (سیستانی)، ایرج. *نام دریای پارس و دریای مازندران و بندرها و جزیره‌های ایرانی*، کشتی‌رانی و الفجر هشت، تهران، ۱۳۷۶.
۴. الهی، همایون. *خلیج فارس و مسائل آن*، انتشارات قومس، تهران، ۱۳۸۶.
۵. پیرنویز، ژان باتیست دوروزل. *مبانی و مقدمات تاریخ روابط بین‌الملل*، ترجمه احمد میرفندرسکی، انتشارات دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۷۵.
۶. جعفری ولدانی، اصغر. *ژئوپلیتیک دریای سرخ و خلیج فارس*، انتشارات وزارت امور خارجه، تهران، ۱۳۸۱.
۷. جعفری ولدانی، اصغر. «ایران و اروپا - از گفت‌وگوی انتقادی تا مشارکت اقتصادی»، *فصلنامه سیاست خارجی*، شماره ۱۳، ویژه اروپا، ۱۳۸۷.
۸. حسن‌زاده، اسماعیل و ح خدابخش. *مطالعه برهمکنش فیزیکی جو- دریا در خلیج فارس*، کنفرانس فیزیک ایران، سبزوار، ۱۳۸۰.

۹. حسن زاده. اسماعیل و حسن نجار خدابخش و حمیدرضا رئیس السادات. *دمای سطح آب و تأثیر آن بر آب و هوای ساحلی در ناحیه شمال اقیانوس هند*، اولین کنفرانس ملی تغییر اقلیم، اصفهان، ۱۳۸۲.
۱۰. خسروانی، عباس. «جغرافیای سیاسی خلیج فارس»، *روزنامه رسالت*، شماره ۵۸۵۱، ۱۳۸۵.
۱۱. رئیس السادات، محمدرضا. «اختلاط در تنگه هرمز در اثر جزر و مد»، پایان نامه کارشناسی ارشد، ۱۳۷۰.
۱۲. شن یو چائو، قیومی و کائو و خالد الهجری. *تحقیق رقومی گردش در خلیج فارس*، ترجمه مهدی آرام، ۱۳۷۱.
۱۳. کردوانی، پرویز. *اکوسیستم های آبی ایران (خلیج فارس و دریای عمان)*، نشر قومس، تهران، ۱۳۷۴.
۱۴. مجتهدزاده، پیروز. *دانشنامه جهان اسلام*، جلد ۸، بنیاد دایره المعارف اسلامی، تهران، ۱۳۸۳.
۱۵. مجتهدزاده، پیروز. *کشورها و مرزها در منطقه ژئوپلیتیک خلیج فارس*، ترجمه حمیدرضا ملک محمدی نوری، انتشارات وزارت امور خارجه، تهران، ۱۳۷۳.
۱۶. مؤمنی، میرقاسم. *خاورمیانه*، انتشارات ابرار معاصر، تهران، ۱۳۸۴.
۱۷. نوربخش، حسین. *خلیج فارس و جزایر ایرانی*، تهران، ۱۳۶۲.
۱۸. وادالا، ر. *خلیج فارس در عصر استعمار*، ترجمه شفیع جوادی، انتشارات سحاب، تهران، ۱۳۵۶.
۱۹. ویلسون، سرآرنولد. *خلیج فارس*، ترجمه محمد سعیدی، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۶۶.
۲۰. همدانی، فاطمه. «جزر و مد داخلی خلیج فارس»، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شمال تهران، ۱۳۷۹.
21. Al Hajri, K.R. (1990). *The circulation of the Persian Gulf: A model study of its dynamics*, ph.D. dissertation, The Catholic University Of America.
22. Ahmad, E., and S.A.R. Sultan. (1990). *Annual mean surface bear fluxes in the Persian Gulf and the net heat transport through the strait of Hormuz*, Atmos. Ocean.

23. Halpern D. (1992) and(1993). *Sea surface temperature and wind generated current variation in the Arabian sea during*.
24. Patricko.Sulivon. (1996) . *Geopolitics*, London: Croom Helm.
25. *The Echo of Iran*, London, vol .1, No 12, January (1989) .